

A történeti és a logikai viszonyáról

TAMÁS GYÖRGY

A marxista filozófusok között szép számmal akadnak, akik szerint a logikának két egyenrangú része van, a formális logika és a dialektikus logika, amelyek *tárgyukban* különböznek egymástól.

Milyen következtetések levonására ad lehetőséget ez az álláspont? Egyrészt arra, hogy a dialektikus logika által kidolgozott törvények, módszerek stb., nem kényszerítik a formális logikát tételeinek, eszközeinek a módosítására, mivel a két diszciplína más-más szempontból foglalkozik a gondolkodással. Vagyis, amennyiben szükségesnek mutatkozik a formális logika továbbfejlesztése, akkor ezt magának a formális logikának, saját keretein belül kell megoldania.

Másrészt: a marxizmus klasszikusai számos olyan problémát vetettek fel (a gondolkodás tartalmának elemzése, a gondolkodás formáinak fejlődése stb.), amelyeket a formális logika nem tud megoldani anélkül, hogy ne kellene alapvetően revidálnia eddigi felfogását. Ennek elkerülésére is nagyon alkalmasnak tűnik az a megállapítás, hogy két logika létezik, amelyek tárgyak szerint különböznek egymástól. Ha ugyanis ez igaz, akkor a fent említett és még más problémák a dialektikus logika tárgykörébe tartoznak, és a formális logika mentesül ezek tanulmányozásától.

A különböző tárgykörök elmélete kettős tekintetben is „tehermentesíti” ennek az álláspontnak a képviselőit. A főcél: megvédeni a formális logika integritását. Ugyanakkor megszabadulnak a formális logika számára kellemtelen kérdésektől, méghozzá azzal a látszattal, hogy ezek vizsgálatát átengedik a dialektikus logikának. Így a kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad.

Csak hogy egyre inkább növekedik azoknak a tábora (Kedrov, Rozental, Fogarasi stb.), akik szerint a két logika *módszerében* különbözik egymástól. Ebből következik, hogy a dialektikus logika ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkozik mint a formális logika, csak magasabb fokon. Másrészt vannak olyan problémák, amelyekkel kapcsolatban a formális logikának is akarva-akaratlanul szint kell vallania, amennyiben egyáltalán logikának tekinti magát. Ilyen például a történeti és a logikai viszonya. Ennek az összefüggésnek a vizsgálata, véleményünk szerint, hozzájárul a formális és a dialektikus logika kapcsolatának tisztázásához.

*

Vessünk mindenekeelőtt egy rövid pillantást a probléma kialakulására.

Aristoteles már tudatosan arra törekedett, hogy a történetit és a logikait elhatárolja egymástól. Ez a törekvése a legszembetűnőbben a tudományok osztályozásánál nyilvánult meg. „Hogy tehát a természettudomány tiszta

elméleti tudomány, az a fentiekből világos. De a matematika is tiszta elméleti tudomány; azonban, hogy mozdulatlan és különálló dolog-e a tárgya, azt most ne feszegezzük, noha annyit tudunk, hogy némely matematikai tárgyat mint mozdulatlan és mint különállót vizsgál. Ha pedig van valami efféle örök, változatlan és különálló tárgy, akkor világos, hogy ennek megismerése a tiszta elméleti tudomány feladata; csakhogy nem a természettudományé, hiszen ez változó tárgyakról szól — s nem is a matematikáé, hanem egy olyan tudományé, mely mindkettőjükénél előbbvaló. — Ennélfogva három elméleti tudomány van: a matematika, a fizika, azaz a természettudomány és a teológia, azaz az istenismeret. Mert bizonyos, hogy ha valahol fennáll az isteni, ebben az itt jelzett természetben áll fenn. S a legtiszteletreméltóbb tudománynak a legtiszteletreméltóbb tárggyal kell foglalkoznia. Az elméleti tudományok tehát többet érnek, mint az egyéb tudományok, viszont ez a tudomány többet ér az egyéb elméleti tudományoknál.” (Metafizika. 131—2. o.)

A történetinek és a logikainak a szembeállítására a későbbiek során még csak fokozódott. Hogy csak egy példát említsünk a sok közül, Windelband a tudományokat többek között történettudományokra (idiográfikus tudományok) és törvénymegállapító tudományokra (nomotetikus tudományok) osztotta fel. Az előbbi az egyszeri eseményeket, az utóbbi a törvényszerűen ismétlődőket vizsgálja.

A szembeállítással egyidejűleg kialakultak olyan irányzatok, amelyek egyoldalúan csak a történetit, vagy csak a logikait állították előtérbe. Azt az irányzatot, amely a történetit emelte piedesztálra, *historizmusnak* nevezzük. Ez az irányzat kezdetben haladó volt, mivel ráirányította a figyelmet a jelenségek történeti szemléletére. A későbbiek során azonban elfajult, és beletorkollott a reakciós történeti iskolába.

A jogtudományban kialakult történeti iskola álláspontját Marx a következőképpen jellemezte: „Iskola, amely a tegnap aljasságával törvényesíti a ma aljasságát, iskola, amely a jobbagy minden kiáltását a korbács elleni lázadásnak minősíti, ha a korbács régi, törzsökös, történelmi korbács.” (MEGA. 1. rész. 1. köt. 609. o.)

A mai polgári történeti iskola szemléletmódját a szélsőséges relativizmus jellemzi, nem ismer el semmi maradandót, mindent múltékonynak tart. Megjegyezzük még, hogy a historizmus édes testvérei az empirizmus, a pozitívizmus és az indukciónizmus.

A másik véglet a *teoretizmus*. Ez a felfogás negligálja a történeti fejlődést. Azt a korszakot, amelyben ez az irányzat csaknem egyeduralgoló volt, Engels a következőképpen jellemezte: „Különösen jellemző erre a korra annak a sajátos általános szemléletnek a kialakítása, amelynek középpontja a *természet abszolút változatlanságáról* vallott felfogás volt. Eszerint akárhogyan jött is létre a természet maga, ha már adva van, megmarad olyannak, amilyen, amíg csak van... Nem ismertek el semmiféle változást, semmiféle fejlődést a természetben. A kezdetben oly forradalmi természettudomány hirtelen egy velejéig konzervatív természet előtt állott, amelyben ma is minden olyan volt, mint kezdetől fogva és amelyben — a világ végéig vagy örök időnkig — mindennek olyannak kellett maradnia, amilyen kezdetől fogva volt.” (A természet dialektikája. 36—7. o.)

A teoretizmus szorosan összefonódott a racionalizmussal és a dogmatizmussal. Ennek az irányzatnak az uralma azzal a következménnyel járt, hogy elterelődött a figyelem a történeti fejlődésről.

Hegel fellépett mindkét egyoldalúság ellen: „... azt állítom mármost, hogy a filozófiai rendszerek egymásutánja ugyanaz, mint az egymásután az eszme fogalmi meghatározásainak logikai levezetésében. Állítom, ha a filozófia történetében megjelent rendszerek alapfogalmait megtisztítjuk mindattól, ami külső alakulást, a különösre való alkalmazásukat és efféléket illet, akkor megkapjuk maga az eszme meghatározásának különböző fokait logikai fogalmakban. Megfordítva, ha a logikai menetet magában vesszük, megtaláljuk benne fő mozzanataiban a történeti jelenségek menetét, de persze kell, hogy fel tudjuk ismerni ezeket a tiszta fogalmakat abban, amit a történeti alak tartalmaz.” (Hegel, Előadások a filozófia történetéről. I. köt. 42. o.) Hegel alapjában véve helyes felfogása ugyanakkor számos negatív vonást is tartalmazott. Ezek bírálataira a konkrét kérdések tárgyalásakor térünk ki.

A marxizmus klasszikusai nagy jelentőséget tulajdonítottak ennek a kérdésnek. Marx a Tőke utószavában dicsérőleg idézi azt az orosz kritikust, aki felismerte, hogy a Tőkében alkalmazott dialektikus módszert a történeti és a logikai egysége jellemzi. „Marx számára csak egy a fontos: hogy megtalálja ama jelenségek törvényét, amelyek vizsgálatával foglalkozik. S őt nemcsak a törvény érdekli, amely a jelenségeken uralkodik, amikor bizonyos kész formájuk van és abban az összefüggésben állnak egymással, amely az adott időszakban megfigyelhető. Számára mindenekelőtt fontos még változásuk, fejlődésük törvénye, vagyis az átmenet az egyik formából a másikba, az összefüggés egyik rendjéből a másikba... De, fogják mondani, a gazdasági élet általános törvényei mindig ugyanazok; egészen közömbös, hogy a jelenre vagy a múltra alkalmazzuk-e őket. Éppen ezt tagadja Marx. Szerinte ilyen elvont törvények nem léteznek... Véleménye szerint, éppen ellenkezőleg, minden történelmi korszaknak megvannak a saját törvényei... Marx például tagadja, hogy a népesedési törvény mindenkor és mindenütt ugyanaz. Ellenkezőleg, azt állítja, hogy minden fejlődési foknak saját népesedési törvénye van. A termelőerő fejlettségének foka szerint változnak a viszonyok és az ezeket szabályozó törvények. Amikor Marx azt a célt tűzi maga elé, hogy ebből a szempontból vizsgálja és megmagyarázza a tőkés gazdasági rendet, nem tesz egyebet, mint szigorú tudományossággal megformulálja azt a célt, amelyet a gazdasági élet minden pontos vizsgálatának maga elé kell tűznie... Az ilyen kutatás tudományos értéke abban van, hogy felfedi azokat a különleges törvényeket, amelyek egy adott társadalmi organizmus keletkezését, létezését, fejlődését, pusztulását és egy másikkal, magasabbrendűvel való helyettesítését szabályozzák.” (A tőke. I. köt. 21–2. o.)

Engels abban a cikkében, amelyet Marxnak a politikai gazdaságtan bírálatahoz c. munkájáról írt, részletesen foglalkozik a történeti és a logikai viszonyával. Az itt kifejtett módszertani összefoglalást vezérfonalnak kell tekintenünk ebben a kérdésben.

Végül vegyük még szemügyre Lenin programatikus megállapítását: „... a fogalom (az ismeret) a létben (a közvetlen jelenségekben) feltárja a lényegét (az oksági törvényt, az azonosságot, a különbséget stb.) — valójában ez az egész emberi megismerés (az egész tudomány) *általános menete*. Ez a menete mind a *természettudomány*nak, mind a *politikai gazdaságtan*nak (mind a történelemnek). Hegel dialektikája ennyiben a gondolkodás történetének általánosítása. Rendkívül hálás feladat volna ezt az *egyed tudományok történetében* konkrétan, behatóbban nyomon követni. A logikában a gondolko-

dás történetének nagyjában és egészében egybe kell esnie a gondolkodás törvényeivel.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 218. o.)

Aligha vitatható, hogy a történeti és a logikai viszonyának problémája milyen jelentős nemcsak a logika, hanem a szaktudományok szempontjából is. Szinte érthetetlen, hogy ugyanakkor alig mutatkozik érdeklődés e kérdés tárgyalása iránt. Az ide vonatkozó irodalom néhány cikkre és egyes könyvek pár oldalas eszmefuttatására szorítkozik. A jelen tanulmányban a fentiekben említett általános célkitűzésen túlmenően arra törekszünk, hogy felhívjuk a figyelmet a probléma fontosságára és egyszersmind kísérletet tegyünk néhány nyitott kérdés tisztázására.

A szóban forgó kérdéssel kapcsolatban a következő összefüggésekkel kívánunk foglalkozni: 1. az objektív történeti és az objektív logikai viszonya, 2. az objektív történeti és a logikai visszatükrözés összefüggése, 3. a történeti és a logikai viszonya a megismerésben.

I. Az objektív történeti és az objektív logikai viszonya

Az *objektív történetin* a változó, fejlődő valóságot értjük a maga teljességében. Az *objektív logikain* azt a törvényszerűséget, amely áthatja, meghatározza a valóság fejlődését. Ez a fajta logika, az események belső logikája, a tudatunktól függetlenül létezik. „A politikának azonban megvan a maga objektív logikája, amely független az egyes személyek és pártok előzetes célkitűzéseitől.” (Lenin Művei. 11. köt. 386. o.) Az alábbiakban arra a kérdésre keresünk választ, hogy milyen összefüggéseken alapszik a történeti és a logikai egysége az objektív valóságban.

a) A történeti és a logikai viszonyának tartalmát mindenekelőtt a *jelenség és lényeg* összefüggése alkotja. Kérdéses mármost az, hogy mit értünk a történeti folyamat lényegén.

A formális szemléletmód szerint a lényeg azoknak a jelenségeknek az összessége, amelyek nélkül az adott jelenség nem létezhet, s amelyek csak az adott tárgyra jellemzőek. Ez a meghatározás mindenekelőtt külsőséges, mivel nem ad felvilágosítást a jelenség benső tartalmáról, vagyis arról, hogy a jegyek milyen összefüggésben vannak egymással.

Másrészt a formális felfogásban az a tendencia érvényesül, hogy az adott jelenség lényegét elhatárolják más jelenségek lényegétől. Ha eszerint járnánk el, akkor meghamisítanánk a valóságot, mivel a jelenségek nemcsak azonosak önmagukkal, hanem egyszersmind különböznek is önmaguktól. Továbbá a jelenségek nemcsak különböznek más jelenségektől, hanem ugyanakkor azonosak is velük. Valamely történeti jelenség lényegéhez tehát nem akkor jutunk el, ha pusztán elhatároljuk az adott jelenséget a többitől, hanem akkor, ha ezekkel összefüggésben vizsgáljuk.

Hegel felismerte, hogy a jelenségek lényegét megragadni nem annyi, mint egyes lényeges jegyeiket kiemelni, hanem belső ellentmondásaikat kell feltárni. „... minden, ami valóságos, ellentétes meghatározásokat tartalmaz, s hogy ennél fogva egy tárgy megismerése és közelebről való megértése éppen csak annyit jelent, hogy azt mint ellentétes meghatározások konkrét egységét tesszük tudatossá.” (Hegel, Enciklopédia. I. köt. 102. o.)

A marxizmus klasszikusai egyetértettek Hegellel abban, hogy a lényegét ellentmondásnak kell tekinteni. A lényeg és az ellentmondás viszonyáról Lenin a következőket írta: „A tulajdonképpeni dialektika annak az ellentmon-

dásnak a tanulmányozása, amely *magában a tárgyak lényegében* rejlik: nemcsak a jelenségek múlnak el, vannak mozgásban, folynak, hanem a dolgok *lényegei* is, ezeket is csak feltételes határok választják el egymástól éppúgy, mint a jelenségeket.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 241. o.)

A lényeket ezek alapján úgy határozhatjuk meg, hogy az a jelenség belső ellentmondásainak összessége. Ez a meghatározás elhatárol bennünket attól a metafizikus szemlélettől, amely a lényeket mozdulatlanak, ellentmondásmentesnek tekinti.

Mindaz, amit elmondottunk a lényegről, érvényes a logikaira is. Természetesen nem a formálisan, hanem a dialektikusan értelmezett logikaira. *A történelmi folyamat logikáját megragadni annyi, mint az adott történelmi jelenség belső ellentmondásait feltárni.* E nézőpont alkalmazásának klasszikus példája Marxnak és Engelsnek az a felismerése, hogy: minden osztálytársadalom története az osztályok harcának története.

Azok a történetfilozófiai, szociológiai elméletek, amelyek tagadják az osztályharc létezését, képtelenek megmagyarázni a társadalmi rendszerek lényegét. „... minden természeti (*beleértve* szellemi és társadalmi) jelenségben és folyamatban ellentmondó, egymást kölcsönösen kizáró, ellentétes tendenciákat ismerünk el (fedezünk fel). A világban végbemenő minden folyamat, *önmozgásában*, spontán fejlődésében, eleven életében való megismerésének az a feltétele, hogy mint ellentétek egységét ismerjük meg.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 339—40. o.)

Hogyan megy végbe mármost valamely történelmi jelenség lényegének a megismerése? A formális felfogás szerint valamely fejlődési folyamat lényeges vonásait úgy tárhatjuk fel, ha elvonatkoztatunk a lényegtelen körülményektől. Ez a felfogás mereven szembeállítja egymással a jelenség lényeges és lényegtelen jegyeit. Úgy véli, hogy a lényeghez csak a lényegtelen totális tagadásán keresztül vezet az út. Valójában a lényegtelen körülmények megismerése nélkülözhetetlen segítséget nyújt a lényeghez való eljutásban.

A lényegtelen körülményeket természetesen csak akkor használhatjuk fel a lényeg megismerése érdekében, ha szem előtt tartjuk, hogy a lényeges és a lényegtelen nemcsak szembenállnak egymással, hanem ugyanakkor kölcsönösen feltételezik egymást. A lényeg nem a jelenségeken kívül, vagy azok mögött van, hanem magukban a jelenségekben. A lényeket tehát nem a jelenségek megkerülésével, hanem azok közvetítésével kell feltárni. „A jelenség és a magábanvaló dolog között nincs és nem is lehet semmilyen elvi különbség. Különbség csak a már megismert és a még nem ismert közt van, az olyan filozófiai kieszelések azonban, hogy a kettő között különleges határok vannak, hogy a magábanvaló dolog a jelenségeken „túl” van (Kant), vagy hogy valami filozófiai válaszfallal el lehetne és el kellene zárunk magunkat a részben még nem ismert, de rajtunk kívül létező világ kérdése elől (Hume) — mindez merő badarság... filozófiai csodabogár, kiagyaltás.” (Lenin Művei. 14. köt. 98. o.)

A jelenségek ismerete természetesen még kevés ahhoz, hogy tisztában legyünk az események belső törvényszerűségeivel, mozgató rugóival. Ezért a jelenségek tanulmányozásáról át kell térnünk a lényeg direkt vizsgálatára. Ekkor már valóban arra kell törekednünk, hogy elvonatkoztassuk a lényegtelen körülményeket a lényegesektől, hogy minél tisztább formában emelhesük ki a lényeket.

„A dialektika különösen — nem más, mint a magábanvaló dolog (Ansich), lényeg, szubsztrátum, szubsztancia — és a jelenség, „másért-való-lét” ellen-

tétének a tanulmányozása. (Itt is egymásba való átmenetet, átfolyást látunk: a lényeg megjelenik, a jelenség lényegi.) Az emberi gondolkodás végtelenül mélyül — a jelenségtől a lényeghez —, hogy úgy mondjuk — az elsőrendű lényegtől a másodrendű lényeghez és így tovább, vég nélkül.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 241. o.)

A történeti folyamat logikájának feltárása tehát a jelenségtől a lényegig halad előre. De vajon kimerül-e ezzel az adott esemény megismerésének bonyolult folyamata? Aristoteles szerint a tudománynak az a fő feladata, hogy feltárja a lényegét: „azt tartjuk, hogy ismerni is akkor ismerünk meg egy dolgot legjobban, ha azt tudjuk róla, hogy mi a lényege, akár ember, akár ház — jobban, mintha a minőségét, vagy mennyiségét, vagy helyét ismerjük, sőt e határozmányok közül is mindegyiket csak akkor ismerjük, ha tudjuk, hogy micsoda a mennyiség vagy a minőség.” (Metafizika. 139. o.) Ez a felfogás egyoldalú és korlátozott. A tudománynak az a feladata, hogy a valóságot a maga teljességében igyekezzen feltárni, a valóság pedig a lényeg és a jelenség egy-
sége.

b) A történeti és a logikai viszonyának további alapja a *véletlen* és a *szükségszerű* összefüggése. Közismert az a megállapítás, hogy a logikai a véletlen körülményektől megtisztított történeti. Ezt a „megtisztítást” azonban lehet metafizikusan és lehet dialektikusan értelmezni.

A metafizikus értelmezés abból az előfeltevésből indul ki, hogy a szükségszerű és a véletlen pusztán szembenállnak egymással, kizárják egymást. Ami véletlen, az nem lehet szükségszerű, és megfordítva. Ezt alapul véve a logikai megragadása azt jelentené, hogy a véletlent, mint valamiféle idegen testet, a törvényszerűsége rárakódott szennyeződést eltávolítjuk és ennek az aktusnak az eredményeként megkapjuk a tiszta szükségszerűséget.

Aristoteles alapozta meg elvileg azt a felfogást, hogy a tudománynak csak a szükségszerű összefüggésekkel kell foglalkoznia. „... a létezők között vannak, amik mindig és szükségképpen így vannak, amivel nem azt akarjuk mondani, hogy külső erőszak következtében vannak így, hanem mert nem lehetnek másképpen, s vannak továbbá, amik nem szükségképpen és nem is mindig vannak így, hanem csak legtöbbször — ez az utóbbi most már az elve és oka annak, hogy van a járulékos, az esetleges. Ugyanis éppen azt nevezzük járulékosnak, esetlegesnek, ami van ugyan, de se nem mindig, se nem legtöbbször... az esetlegesnek (vagy járulékosnak) nincsen tudománya, mert valamennyi tudománynak, vagy az örökkévaló, vagy a legtöbbször való a tárgya.” (Aristoteles, Metafizika. 134—5. o.)

Ezt a még napjainkban is uralkodó felfogást Engels a következőképpen bírálta: „... kijelentik, hogy tudományos szempontból csak a szükségszerű érdekes, a véletlen pedig a tudomány számára közömbös. Más szóval: amit törvénybe tudnak foglalni, amit tehát ismernek, az érdekes, amit viszont nem tudnak törvénybe foglalni, tehát nem ismernek, az közömbös, elhanyagolható. Ezzel azonban vége minden tudománynak, mert hiszen ennek éppen azt kell kutatnia, amit *nem* ismerünk. Más szóval: amit általános törvénybe tudnak foglalni, az szükségszerűnek számít, amit nem, az véletlennek. Látjuk, ez az a fajta tudomány, amely természetesnek jelenti ki azt, amit meg tud magyarázni, a számára megmagyarázhatatlant pedig természetfeletti okokra hárítja; hogy a megmagyarázhatatlan dolog okát véletlennek nevezem-e vagy istennek, a dolog lényege szempontjából teljesen közömbös. Mind a kettő csak annak kifejezése, hogy: nem tudom, tehát nem tartozik a tudomány területéhez.

Ahol a szükségszerű összefüggés felmondja a szolgálatot, ott vége a tudománynak.” (Engels, A természet dialektikája. 288. o.)

Az objektív valóságban nem létezik a véletlentől független, tiszta szükségszerűség. Az a tudomány, amely csak a szükségszerű összefüggések tanulmányozását tűzi ki céljául, egyoldalú, hiányos képet ad a valóságról. *A valóban tudományos megismerésnek arra kell törekednie, hogy a szükségszerű összefüggések feltárásán keresztül mindinkább megragadja a véletlent, az esetlegest is.*

Természetesen nem akarjuk azt állítani, hogy egyenrangú jelentőséget tulajdonítunk a szükségszerű és a véletlen összefüggések megismerésének. A tudomány alapvető, bár nem kizárólagos feladata a szükségszerűség feltárása. „... a történelem mindenekelőtt úgy jelenik meg, mint a véletlen eseményeknek egymásután következő sora. Minden tény magában elszigetelten áll; csak az idő szempontjából mutatják fel az összefüggést. De már a politikai történelemben nem elégszünk meg ezzel. Szükségszerű összefüggést sejtünk, ismerünk fel benne, amelyben az egyes események különös helyzetbe és viszonyba kerülnek egy célhoz s ezzel jelentőséget kapnak. Mert a jelentős a történelemben: kapcsolata, összefüggése egy általánossal.” (Hegel, Előadások a filozófia történetéről. I. köt. 24. o.)

• c) A történeti és a logikai viszonyában meghatározó szerepet játszik az egyes és általános összefüggése. Az egyes és az általános dialektikájának feltárása tehát közelebb visz bennünket a történeti és a logikai reális összefüggésének tisztázásához.

A metafizikus szemléletmód mint ismeretes, mereven szembeállítja egymással az egyenest és az általánost, és az egyiket előtérbe helyezi a másik rovására. Annak az irányzatnak a gyümölcse, amely az egyest fetiszálja, a *lapos eseménytörténet*. Az általános abszolutizálásának eredménye pedig a *történetfilozófiai spekuláció*. Könnyen felismerhető, hogy ezek mögött az irányzatok mögött egyfelől a relativizmus, másfelől a dogmatizmus húzódik meg.

Ahhoz, hogy ezt a metafizikus szembeállítást leküzdhessük, abból kell kiindulnunk, hogy az egyes és az általános olyan ellentétek, amelyek kölcsönösen áthatják egymást.

„... az egyes csakis olyan összefüggésben létezik, mely az általánoshoz vezet. Az általános csak az egyesben, az egyes által létezik. Minden egyes (így vagy amúgy) általános. Minden általános az egyesnek (részecskéje vagy oldala vagy lényege.) Minden általános csak megközelítőleg fogja át az összes vegyes tárgyakat. Minden egyes nem teljesen lép be az általánosba és így tovább. Minden egyest ezernyi átmenet kapcsol egybe másnemű egyesekkel (dolgokkal, jelenségekkel, folyamatokkal). Már itt megvannak a *szükségszerűségnek*, a természet objektív összefüggésének stb. elemei, csírái, fogalmi. Már itt megvan az esetleges és a szükségszerű, a jelenség és a lényeg...” (Lenin, Filozófiai füzetek. 341. o.)

Magától értetődő, hogy a történelmi változások vizsgálatakor az egyes események elemzéséből kell kiindulni. Csakhogy ennél nem szabad megállni. „... minden valóságos, kimerítő megismerés csak abban áll, hogy az egyedi dolgot gondolatban egyediségéből a különösbe és ebből az általánosságba emeljük...” (Engels, A természet dialektikája. 243. o.) Ez azt jelenti, hogy a történetitől el kell jutnunk a logikaihoz. A logikai ugyanis nem más, mint az általánosított történeti.

A logikai önmagában véve azonban szintén korlátozott, mivel csak az általános összefüggéseket tartalmazza. „Minden termelési foknak vannak

közös meghatározásai, amelyeket a gondolkodás mint általánosakat lerögzít; de minden termelés úgynevezett *általános* feltételei nem egyebek, mint olyan elvont mozzanatok, amelyek alapján egyetlen valóságos történelmi termelési fok sem érthető meg.” (Marx; A politikai gazdaságtan bírálatahoz.) A logikait tehát olyan általánosnak kell tekintenünk, amely eszköz annak a célnak az elérése érdekében, hoga a történelmi eseményeket a közvetlen szemléleten felülemelkedve, a maguk konkrét mivoltában megragadhatjuk.

2. Az objektív történelmi és a logikai visszatükrözés összefüggése

Az előbbieken a történelmi és a logikainak az objektív valóságban való összefüggését vizsgáltuk. Most rátérünk annak a kapcsolatnak az elemzésére, amely az objektív történelmi és a logikai visszatükrözés között áll fenn. Ezen a téren még ma is aktuálisak Engels szavai. „Az a nagy alapgondolat, hogy a világot nem mint kész *dolgok* összességét, hanem mint folyamatok összességét kell felfogni, amelyben a látszólag szilárd *dolgok* éppúgy, mint azok gondolatképei fejünkben, a fogalmak, a keletkezés és elmúlás szakadatlan változásán mennek keresztül, amelyben minden látszólagos véletlen és minden pillanatnyi visszaesés ellenére végül is haladó fejlődés tör utat magának — ez a nagy alapgondolat, főleg Hegel óta annyira átment a köztudatba, hogy ebben az általános formában aligha ütközik még ellentmondásba. De más dolog ezt szavakban elismerni és ismét más a valóságban a vizsgálat minden területén részletesen alkalmazni.” (Marx—Engels, Válogatott művek. II. köt. 383. o.)

Ebben a vonatkozásban a következő kérdések merülnek fel: a) az elsődlegesség problémája, b) a történelmitől a logikaihoz való átmenet, c) a történelmi és a logikai módszer viszonya.

a) A történelmi és a logikai viszonyának helyes megítélése mindenekelőtt annak a kérdésnek az eldöntésétől függ, hogy melyikük az elsődleges a másikkal szemben. Az idealista felfogás szerint az elsődlegesség a logikait illeti meg. Hegelnél például a történelmi és a logikai fejlődés következményeként jelenik meg. Ennek a fejetetejére állított szemléletmódnak a következtében eltorzult nála a logikai és a történelmi valóságos viszonya. A mi feladatunk abban áll, hogy ebből a torzképből kihámozzuk a racionális magot. „Hegel gondolkodásmódját minden más filozófusétól az a nagyszerű történelmi érzék különböztette meg, amely azt irányította. Akármennyire elvont és idealista a formája, gondolatának fejlődése itt mindig párhuzamosan halad a történelem fejlődésével és az utóbbi Hegelnél tulajdonképpen csak az előbbi próbája. Ezzel a valódi összefüggés felfordul ugyan és tótágast áll, de a reális tartalom mégis bekerül a filozófiába, annál is inkább, mert Hegel abban különbözött tudatlanságukban fenhéjázó tanítványaitól, hogy minden idők egyik legnagyobb tudású embere volt. Ő volt az első, aki a történelemben fejlődést, belső összefüggést igyekezett kimutatni és bármilyen különösnek tűnik is ma sok minden a történelemfilozófiájában, magának az alapfelfogásnak a nagyszerűsége még ma is csodálatraméltó, akár elődeit hasonlítjuk vele össze, akár azokat, akik utána bocsátkoztak általános történelmi megfontolásokba. Ez a nagyszerű történelmi felfogás végigvonul mindenütt, a Fenomenológiában, az Esztétikában, a Filozófia történetében és az anyagot mindenütt történelmi szempontból, határozott — bár elvontan elferdített — történelmi összefüggésében tárgyalja.” (Marx—Engels, Válogatott művek. I. köt. 349. o.)

A marxizmus klasszikusai kimutatták, hogy az objektív történelmi folyamat elsődleges a logikai visszatükrözéssel szemben. A logikai az objektív világnak a tudatban való reprodukálását jelenti. Lenin Hegel idealista felfogását bírálva a következőket írta: „Meg kell fordítani: a logikát és az ismeretelméletet kell „minden természeti és szellemi élet fejlődéséből” levezetni.” (Filozófiai füzetek. 64. o.)

Az elsődlegesség problémájával kapcsolatban elsősorban azt az idealista nézetet kellett bírálnunk, amely tagadta a történelmi prioritását. Amikor azonban az a kérdés merül fel, hogy miképpen határozza meg a történelmileg fejlődő valóság a logikai kategóriák kialakulását, figyelmünket főképpen azok felé a hibás nézetek felé kell fordítanunk, amelyeket a vulgármaterializmus képvisel.

E felfogás szerint a történelmi valóság közvetlenül tükröződik a tudatunkban. A dialektikus materializmus ezzel szemben azt tartja, hogy a valóság meghatározó szerepe a közvetítések bonyolult szövevényén keresztül valósul meg. „A megismerés a természet emberi visszatükrözése. Ez azonban nem egyszerű, nem közvetlen, nem totális visszatükrözés, hanem absztrakciók egész sorának, fogalmak, törvények stb. alakításának, képzésének a folyamata, s ezek a fogalmak, törvények stb. (gondolkodás, tudomány = „logikai eszme”) fogják át feltételesen, megközelítőleg az örökké mozgó és fejlődő természet egyetemes törvényszerűségét. Itt valóban, objektíve, három tag van: 1. a természet; 2. az emberi megismerés = az emberi agy (mint a természet legmagasabbrendű terméke) és 3. az a forma, melyben az emberi megismerés visszatükrözi a természetet, ez a forma: a fogalmak, törvények, kategóriák stb. Az ember nem képes az egész természetet teljesen „közvetlen totalitásban” átfogni — visszatükrözni = lemásolni, csak örökké közeledhet hozzá, absztrakciókat, fogalmakat, törvényeket, tudományos világképet stb., stb. alkotva.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 157—8. o.)

A történelmi és a logikai egysége tehát nem jelenti azt, hogy teljesen azonosak egymással. Viszonyukat az azonosság és a különbözőség egysége jellemzi. Az azonosság abban áll — miként Marx rámutatott —, hogy az eszmei nem egyéb, mint az ember fejébe áttett és lefordított anyagi. A különbözőség pedig abban nyilvánul meg, hogy a logikai visszatükrözés csak megközelítően hű képet nyújt a valóságról. „A tükrözés lehet megközelítően hű másolata annak, amit tükröz, de itt azonosságról beszélni képtelenség. A tudat általában a létet *tükrözi*, — ez minden materializmus közös tétele.” (Lenin Művei. 14. köt. 335—6. o.)

Az a körülmény, hogy a történelmi elsődleges a logikaival szemben, korántsem jelenti azt, hogy a logikai csupán passzív visszatükrözése a történelminek. A logikai fejlődésnek is megvan a maga viszonylagos önállósága. Ez azt jelenti, hogy az eszmék létrejötte nemcsak a történelmi események alakulásától függ, hanem az őket megelőző eszméktől is. „A modern szocializmus, tartalmát tekintve, mindenekelőtt egyrészt a vagyonosak és vagyontalanok, a tőkés és bérmunkások között a modern társadalomban uralkodó osztályellentétek, másrészt a termelésben uralkodó anarchia megfigyelésének terméke. Elméleti alakját tekintve azonban eleinte úgy tűnik fel, mint azoknak az alapelveknek — állítólag következetesebb — továbbfejlesztése, amelyeket a XVIII. század nagy francia felvilágosítói fejtettek ki. Mint minden új elméletnek, a szocializmusnak is mindenekelőtt a készentalált gondolati anyaghoz kellett kapcsolódnia, bármennyire az (anyagi) gazdasági tények talajában gyökerezett is.” (Engels, Anti-Dühring. 17. o.)

Kétségtelen tény, hogy a logikai visszatükrözés fejlődése elmarad a történeti valóság fejlődése mögött. Ez az elmaradás szükségszerű. Persze a logikai elmaradásának a foka viszonylagos, az objektív körülmények és a visszatükrözés szubjektív feltételeinek fejlettségétől függ. A szocializmusban például ez az elmaradás jóval kisebb, mint az osztálytársadalom feltételei között.

A valóságtól való elmaradás ténye nem kárhoztatja a logikai visszatükrözést a pusztá regisztráló szerepére. Az elmaradás tényét ellensúlyozza az a másik tény, hogy a megismerés nemcsak azt tükrözi vissza, ami a valóságban már lezárult. A valóság fejlődési folyamat és a helyes visszatükrözés felismeri a valóságban rejlő lehetőségeket, fejlődési tendenciákat, a perspektívát, s ennek alapján tervez és előrelát.

b) Úgy véljük, hogy a fenti elemzés elégséges alapul szolgál annak a kérdésnek a megválaszolásához, *hogyan megy végbe a történetitől a logikaihoz való átmenet*. Ebben a folyamatban szerepet kap a megismerés valamennyi alapvető eljárása. Ahhoz, hogy feltárhassuk valamely esemény lényegét, egyaránt alkalmaznunk kell az összehasonlítást, az analízist, az általánosítást, az absztrakciót, a következtetést stb. Ezek az eljárások együttvéve segítik elő az adott esemény lényegének meghatározását. Itt természetesen nem a hagyományos, formális meghatározásról van szó, hanem a dialektikus meghatározásról. (Vö. Tamás, A tudományos meghatározás. Akadémiai Kiadó. 1961.)

Azzal, hogy a történetitől eljutottunk a logikaihoz, korántsem zárul le a megismerés folyamata. Hátra van még az a feladat, hogy a logikaitól visszatérjünk a történetihez. Az előbbieken igyekeztünk kimutatni, hogy a lényegtől a jelenséghez, a szükségszerűtől a véletlenhez, az általánostól az egyeshez stb. kell felemelkedni. Ugyanennek a követelménynek kell érvényesülnie a szóban forgó kérdésben is. Aki megáll valamely történelmi esemény logikájának feltárásánál, az egyoldalú, hiányos képet kap az adott jelenségről.

Valamely esemény logikája önmagában véve még nem azonos a teljes valósággal. A valóságot nem merítettük ki azzal, hogy felismertük a lényegét. A logikaitól vissza kell térnünk, illetve tovább kell haladnunk a történetihez. Visszatérünk abban az értelemben, hogy a megismerés folyamata a történeti visszatükrözésével kezdődött. Ez a visszatérés azonban magasabb fokon, szinten történik. A történetit most már nem mint véletlen események összefüggéstelen halmazát tanulmányozzuk, hanem mint a fejlődési törvényszerűség megjelenési formáját. Azt vizsgáljuk, hogy a belső szükségszerűség hogyan valósul meg a konkrét folyamatban. A megismerésnek azt az eljárását, amely a logikaitól a történetihez vezet, kifejtésnek nevezzük. Marx „Osztályharcok Franciaországban” c. műve egyik klasszikus példája annak, hogyan alkalmazta a kapitalizmus általa feltárt törvényszerűségeit egy konkrét történelmi esemény elemzésekor. Ez az elemzés toronymagasan felette áll az adott esemény bármely pozitivistá leírásának.

A megismerés folyamata tehát az adott esetben a következő sorrendben megy végbe: *történeti—logikai—történeti*. A logikai és a történeti viszonya egybeesik az elmélet és a gyakorlat viszonyával. Ebből következik, hogy a fejlődésük is megegyező vonásokat mutat. „... a gyakorlat révén igazságokat kell feltárni, és ugyancsak a gyakorlat révén igazolni kell és tovább kell fejleszteni ezeket az igazságokat. Az érzéki megismerésről át kell térni a racionális megismerésre, majd továbbmenve, a racionális megismerésről a forradalmi gyakorlat aktív vezetésére, a szubjektív és az objektív világ átalakítására. Gyakorlat — megismerés, további gyakorlat — további megismerés: ez a forma

ciklikus ismétlődésében végtelen, s ugyanakkor a gyakorlat és a megismerés ciklusainak tartalma minden egyes esetben magasabb fokra emelkedik.” (Mao Ce-tung, Válogatott művei. I. köt. 572. o.)

Az események megismerése két ellentétes, s ugyanakkor egymást kölcsönösen feltételező eljárás egysége. A meghatározás a történetitől a logikaihoz, a kifejtés éppen ellenkezőleg a logikaitól a történetihez vezet. Egységük abban áll, hogy mindkét eljárás nélkülözhetetlen ahhoz, hogy relative teljes képet kápjunk a valóságról. Engels Helmholtzot bírálva negatív megfogalmazásban így nyilatkozik egységükről. „A munka fogalmát nem fejt ki, s még csak nem is határozza meg.” (Engels, A természet dialektikája. 108. o.)

A logikai mélyebb mint a történeti, mivel olyan belső összefüggéseket tükröz vissza, amelyek meghatározzák a történelmi fejlődést. A logikait csak akkor ragadhatjuk meg, ha az adott történeti folyamat felszíne mögé hatolunk. Ugyanakkor a történeti gazdagabb mint a logikai, mivel lényegtelen, véletlen, esetleges körülményeket is magában foglal.

c) Ugyancsak dialektikus egységként kell felfognunk a *történeti módszer és logikai módszer* viszonyát. Ez más szóval annyit jelent, hogy a történeti és a logikai módszernek kölcsönösen át kell hatnia egymást. Helytelenek tehát mindazok a törekvések, amelyek tisztán történetileg, illetve tisztán logikailag akarnak valamely jelenséget elemezni.

Azokkal a nézetekkel szembefordulva, amelyek pusztán elvi síkon akarták a problémákat eldönteni, Lenin a következőket írta: „A társadalomtudomány terén, ha valóban meg akarjuk szerezni azt a képességet, hogy helyesen nyúljunk ehhez a kérdéshez és ne tévedjünk el az apró-cseprő részletek tömkelegében vagy az egymással harcoló vélemények óriási változatosságában, ha tudományos szempontból akarjuk taglalni ezt a kérdést, a legmegbízhatóbb módszer, a legfontosabb az, hogy ne feledkezzünk meg az alapvető történelmi összefüggésekről, s minden kérdést abból a szempontból vizsgáljunk, hogyan jött létre a szóban forgó jelenség a történelem folyamán, milyen főbb szakaszokon ment át fejlődése során, s ennek a fejlődésnek szempontjából vizsgáljuk meg, hogy mivé lett most.” (Lenin Művei. 29. köt. 484. o.)

Eppoly helytelen azonban a másik végtel is, amely a történeti eseményeket „elfogulatlanul”, vagyis elvtelenül akarja vizsgálni. Ezzel kapcsolatban Hegel helyesen mutatott rá arra, hogy: „... a filozófia történetének tanulmányozása magának a filozófiának tanulmányozása, amint nem is lehet másképpen. Hiszen, aki a fizika, a matematika stb. történetét tanulmányozza, ezzel megismerkedik magával a fizikával, a matematikával is. Ahhoz azonban, hogy abban az empirikus alakban és jelenségben, amelyben a filozófia történetileg fellép, menetét mint az eszme fejlődését ismerjük fel, természetesen már magunkkal kell hoznunk az eszme ismeretét, mint ahogy az emberi cselekedetek megítéléséhez is magunkkal kell hoznunk a helyesnek és illőnek fogalmait. Különb, mint oly sok filozófiatörténetben látjuk, az eszme nélküli szemnek persze csupán vélemények rendetlen halmaza kínálkozik. Ennek az eszmének felmutatása és a jelenségeknek szerinte való megmagyarázása: ez a feladata a filozófiatörténet előadójának. Mivel a megfigyelőnek, már magával kell hoznia a dolog fogalmát, hogy meglássa a dolog jelenségében, és a tárgyat igazán tudja értelmezni, azért nem csodálkozhatunk, ha olyan sok üres filozófiatörténet van, ha bennük a filozófiai rendszerek sorát mint pusztá vélemények, tévedések, gondolatjátékok sorát adják elő — oly gondolatjátékokét, amelyeket, igaz, nagy éleselméjűséggel, szellemi erőfeszítéssel s mi mindennel, amivel

formális mozzanatoknak bókolni szoktak, eszeltek ki.” (Hegel, Előadások a filozófia történetéről. I. köt. 42—3. o.) A marxisták számára természetesen az elvi alap, amelynek szempontjából a történeti eseményeket vizsgálják, nem apriori létezik, hanem az objektív valóság hű visszatükrözéséből adódik.

A történeti és a logikai módszer egysége azonban nem jelenti azt, hogy bármely elemzés során egyforma arányban kell alkalmaznunk őket. Amikor például a tudományos kutatásnak az a célja, hogy megrajzolja valamely ország gazdasági, politikai és kulturális fejlődését, akkor elsősorban a történeti módszert alkalmazzák. Ennek során megvilágítják az illető országban kibontakozott tömegmozgalmakat, rámutatnak az egyes kiemelkedő személyiségek tevékenységére stb.

A történeti módszer alkalmazása kerül előtérbe az úgynevezett *örök eszmék* metafizikus kategóriájának bírálatakor. Az uralkodó osztályoknak nem érdekük nyíltan bevallani, hogy azok az eszmék, amelyeket ideológusaik hirdetnek, osztályjellegűek, csak a kizsákmányolók érdekeit szolgálják. Ezért minden erővel arra törekszenek, hogy osztályelméleteiket minden korra érvényes, általános emberi eszméknek tüntessék fel. Így például azt a látszatot igyekeznek kelteni, hogy a vallás örök társadalmi tudatforma. A vallásnak azonban semmiféle alapja sincs az úgynevezett emberi természetben. A társadalmi fejlődés viszonylag korai szakaszában keletkezett, mint a valóság fantasztikus, eltorzított visszatükrözése. Örök voltának látszatát az a körülmény is alátámasztja, hogy az eddigi összes társadalmi formában megtalálható és még napjainkban is jelentős befolyást gyakorol az emberek széles tömegeire. A történeti módszer alkalmazó tudományok kutatásnak azonban éppen az a feladata, hogy az örök eszmék látszata mögött felfedje az osztálytudatot, az osztályérdekeket.

Amikor azonban bizonyos jelenségek fejlődéstörvényeinek feltárását tűzik ki célul, akkor a logikai módszer alkalmazására kerül sor. Marx Tőkénének módszerét illetően Engels a következőket írja: „Így tehát egyedül a logikai tárgyalás volt a helyénvaló. Ez azonban valójában nem más mint a történelmi tárgyalás, csak a történelmi forma és a zavaró véletlenek kiküszöbölésével. A gondolatmenetnek ugyanazzal kell kezdődnie, amivel a történelem kezdődik; további menete sem lesz egyéb, mint a történelmi folyamat tükörképe, elvont és elméletileg következetes formában helyesbített tükörkép, de a helyesbítés olyan törvények szerint történik, melyeket maga a történelem tényleges menete szolgáltat, amennyiben minden mozzanat teljes érettségének, teljes mintaszerűségének fejlődési pontján vehető szemügyre.” (Marx—Engels, Válogatott művek. I. köt. 350. o.)

A helyesbített tükörképen Engels azt értette, hogy az emberi gondolkodás nemcsak leírja az eseményeket, a maguk egymásutáni megjelenésében, hanem feltárja belső összefüggéseiket, szükségszerű fejlődésüket. A logikai a történelmi fejlődés fővonalának, e fejlődés csomópontjainak a megragadása.

3. A történeti és a logikai viszonya a megismerésben

Az eddig elmondottak bizonyos vonatkozásban alapvetésül szolgáltak annak tisztázásához, hogy milyen viszony áll fenn a történeti és a logikai között a megismerésben. Ezzel egyszersmind elérkeztünk a formális és a dialektikus logika viszonyának problémájához. További útunkhoz szolgáljon eligazításul Engels következő megállapítása: „Minden kor, tehát a mi korunk gondolko-

dása is történelmi termék, amelynek különböző időkben igen különböző a formája s ezzel együtt igen különböző a tartalma. A gondolkodásról szóló tudomány tehát, mint minden más tudomány, szintén történelmi tudomány, az emberi gondolkodás történelmi fejlődéséről szóló tudomány.” (Engels, A természet dialektikája. 54—5. o.)

A történeti és a logikai viszonya a gondolkodásban a következő alapvető összefüggésekben jelentkeznek: a) a gondolkodás története és a gondolkodásmód fejlődése, b) a gondolkodás története és a gondolkodás törvényei, c) a gondolkodás története és a logikai kategóriák. Vegyük sorra ezeket az összefüggéseket.

a) Ha megpróbáljuk áttekinteni az emberi gondolkodás eddigi történetét, akkor meglehetősen tarka kép tárul elénk. Találkozunk kérészerű és évezredekkel átfogó eszmékkel, egymással szembenálló, egymást felváltó, igaz és hamis nézetekkel, Archimedestől Galvanin keresztül egészen napjainkig jelentkező szerencsés felfedezésekkel. Az első benyomás olyan képet mutat, mintha a gondolkodás története pusztán az ismeretek véletlen halmaza lenne. A felszín mögött azonban itt is a törvényszerűség uralkodik. Logikai szempontból nézve mindenekelőtt az a törvényszerűség, amely a gondolkodásmód fejlődését meghatározza. Tekintsük át ennek a fejlődési folyamatnak főbb csomópontjait.

Az emberi megismerés kezdeti szakaszát az ösztönös dialektika szemléletmódja jellemezte. Az ösztönös dialektika azon a felfogáson alapult, hogy a dolgok, jelenségek változékonyak, ellentmondásosak. Ez a felfogás a dolgok valódi természetének nagyszerű megsejtése volt.

Az ösztönösen dialektikus gondolkodást ugyanakkor konkrétság és határozatlanság jellemzi. Konkrét azért, mert a dolgokat egészében véve, a maguk természetes egységében tekinti. Az ösztönös gondolkodás még nem jut el a dolog részleteinek, egyes összefüggéseinek ismeretéhez. Határozatlan azért, mert még nem képes a dolgok egyes oldalait, vonatkozásait pontosan megkülönböztetni.

Az ösztönös dialektikára jellemző határozatlanság elvi kérdéssé válik a relativista gondolkodás számára. A relativizmus minden létezőt, tulajdonoságot, összefüggést viszonylagosnak tart, az abszolútumot semmilyen vonatkozásban nem ismeri el. „...a szubjektivizmus (szkeptizmus és szofisztika stb.) többek közt abban különbözik a dialektikától, hogy az (objektív) dialektikában a relatív és az abszolút közötti különbség is viszonylagos (relatív). Az objektív dialektika szerint a relatívban is van abszolút. A szubjektivizmus és a szofisztika szerint a relatív csakis relatív és kizárja az abszolútát.” (Lenin Filozófiai füzetek. 340. o.)

A relativizmusig fajult ösztönös dialektikával szemben már az ókori görögöknél kialakult az egyértelmű és határozott gondolkodás igénye. Ezt az igényt a formális gondolkodás kialakulása elégítette ki.

A formális gondolkodás történetileg és elvileg egyaránt szükségszerű foka az emberi megismerés fejlődésének. A tárgyak felbontása részeikre, egyes osztályokba való elkülönülésük, külső formájuk és belső szerkezetük feltárása nélkülözhetetlen feltétele volt annak, hogy közelebb jussunk a valóság megismeréséhez. Ahhoz, hogy valamely tárgyat a maga teljességében megismerhessünk, először egyes tulajdonságait kell feltárnunk.

A formális gondolkodás határozottságra törekszik: valamely dolog vagy létezik, vagy nem létezik, valamely kijelentés vagy igaz, vagy hamis. Amennyiben a formális gondolkodás ezt a törekvést abszolútizálja, elvé emeli, úgy

metafizikussá válik. A metafizikus gondolkodás kialakulása a tudományok fejlődésnek azzal az időszakával függ össze, amikor elsősorban az anyag összegyűjtésére és rendszerezésére törekedtek. A metafizikus gondolkodás éppolyan viszonyban áll a formális gondolkodással, mint a relativizmus az ösztönös dialektikával. Csak míg az utóbbi az elvont határozatlanságot, addig az előbbi az elvont határozottságot emeli egyedülálló elvvé.

A metafizikus módszer válsága, amely a XVIII. században kezdődött, megteremtette az előfeltételeket a tudományos dialektika kialakulásához. Ez a folyamat idealista kereteken belül, a klasszikus német filozófiában ment végbe és Hegelnél nyert betetőzést. „Hogyan gondolhatnám, hogy az a módszer, amelyet a logikai e rendszerében követtem — vagy helyesebben, amelyet ez a rendszer önmagában követ — ne szorulna még sok tökéletesítésre, sok kimunkálásra a részletekben, de tudom azt is, hogy az egyetlen igaz módszer. Kiténik ez magában abból, hogy nem különbözik tárgyától és tartalmától; mert a magában való tartalom, a *dialektika, amelyet önmagában rejt*, mozgatja tovább ezt a tartalmat. Világos, hogy csak az a tárgyalás számíthat tudományosnak, amely e módszer útját járja és megfelel egyszerű ritmusának, mert magának a dolognak az útja.” (Hegel, A logika tudománya. I. rész. 30. o.)

Marx és Engels a hegeli idealista dialektika helyébe materialista dialektikát állított. Ennek a dialektikus módszernek fő jellemvonása az objektivitásra való törekvés. „... a vizsgálódás *objektivitása* (nem példák, nem kitérések, hanem a dolog önmagában);” (Lenin, Filozófiai füzetek. 196. o.)

A dialektikus módszer objektivitása egyrészt abban áll, hogy teljességre törekszik. Nem elégszik meg azzal, hogy kiemelje és megvilágítsa a vizsgált tárgyak egyes oldalait, hanem mindenoldalú megismerésre törekszik. Az ösztönös dialektika és a formális gondolkodás révén csak egyoldalú képet kaphatunk a valóságról. A dialektikus módszer ezzel szemben lehetővé teszi az összkép kialakítását.

Az objektivitásra törekvés másrészt abban nyilvánul meg, hogy a jelenségeket fejlődésükben vizsgálja. Ezzel a tudományos dialektika visszatér az ösztönös dialektika nézőpontjához, de magasabb fokon. „Így hát újra eljutottunk a görög filozófia nagy megalapítóinak szemléleti módjához, hogy az egész természet a legkisebbitől a legnagyobbig, a porszemektől a napokig, a protisztától az emberig, örök keletkezésben és elmúlásban, szakadatlan folyásban, szüntelen mozgásban és változásban van. Csupán azzal a lényeges különbséggel, hogy ami a görögöknél lángeszű sejtés volt, nálunk szigorúan tudományos, tapasztalati kutatás eredménye, tehát sokkal határozottabb és világosabb alakban lép is fel.” (Engels, A természet dialektikája. 43. o.)

b) A formális logika a gondolkodás törvényeit a gondolkodás fejlődésétől elvonatkoztatva tárgyalja. Együttjár ezzel az a törekvés, hogy a gondolkodás törvényeit az embertől független evidens elveknek tüntessék fel.

Pauler például a következőket írta: „A logikai törvényeket pedig nem empirikus megfigyelésből nyerjük, hanem annak a felismeréséből, hogy mily természetű gondolatok helyesek, igazak. Ha a logika oly módon akarná törvényeit megállapítani, hogy azon törvényeket nyomozná, amelyek szerint az emberek tényleg gondolkodnak, igen különös eredményre jutna, mert hiszen a legtöbb ember leggyakrabban nem logikusan gondolkodik. A logikai ismerés (értve ezen a logika diszciplinájának szolgálatában lefolyó ismerést) tehát nem azon törvényeket emeli ki, amelyek empirikusan általánosak, de amelyek normative egyetemesekek, mert a logikai törvény nem az, amely szerint az

emberek tényleg gondolkodnak, hanem amely szerint kellene gondolkodniok. A logikai ismerés forrása tehát nem is a gondolkodás empirikus lefolyásának megfigyelése, hanem a helyes gondolat intuitív felismerése.” (Pauler, Az ethikai megismerés természete. 1907.)

A marxista logikusok élesen bírálják ennek a felfogásnak apriorisztikus jellegét és helyesen mutatják ki, hogy a gondolkodás törvényei az objektív valóság meghatározott összefüggéseit tükrözik vissza. Ezekután azonban még nyitva marad egy probléma: vajon a formális törvények (azonosság, ellentmondás stb.) együtt keletkeztek-e és szűnnek-e meg az emberi gondolkodással, vagy pedig a gondolkodás történetének meghatározott korszakára jellemzőek?

Vegyük például a következő meghatározást: „*A gondolkodás formális logikai alaptörvényei alatt tehát olyan törvényeket értünk, amelyeket minden egyes gondolkodási folyamatban felhasználunk...*” (Logika, Lenin Intézet munkaközössége. 180. o.) Eszerint a formális törvények minden emberi gondolkodásban kötelező érvénnyel bírnak. Ennek a felfogásnak a hívei a következőképpen érvelnek: 1. az a körülmény, hogy Aristoteles fogalmazta meg elsőnek a formális törvényeket, nem változtat azon a tényen, hogy az emberek már előbb is ezek szerint gondolkodtak, 2. a gondolkodás dialektikus törvényeinek feltárása nem jelenti azt, hogy a formális törvények általános érvényessége megszűnt.

Lássuk az első érvet. Vajon igaz-e az, hogy az emberek kezdettől fogva a formális törvények szerint gondolkodtak helyesen? Vegyük például a következő fejtegetést: „A nehéz és igaz annak a kimutatása, hogy az, ami más, ugyanaz, s az, ami ugyanaz, más: mégpedig ugyanabból a szempontból és ugyanabban a vonatkozásban, amelyben az egyik történt velük, mutatjuk fel bennük a másik meghatározást is. Ellenben, ha kimutatjuk azt, hogy ugyanaz valamiképpen más, és a más ugyanaz is, hogy a nagy kicsiny is, s a hasonló nem-hasonló is, s ha abban gyönyörködünk, hogy ily érvekkel mindig az ellenkezőt hozzuk fel — ez nem igazi belátás és nyilván olyan ember gondolkodásának gyümölcse, aki csak kezdi érinteni a lényegét. Mindennek egymástól való elszigetelése műveletlen, nem filozófiai tudat ügyetlen eljárása. Minden gondolatnak tökéletes megsemmisítése, ha mindent elszigetelünk egymástól; mert épp az eszmék egyesítése a gondolat.” (Platon, Összes művei. II. köt. 270—1. o. Idézi Hegel, Előadások a filozófia történetéből. II. köt. 155. o.)

Nehéz lenne bebizonyítani azt, hogy ezek a fejtegetések az azonosság, illetve az ellentmondás törvényén alapultak. Márpedig Platon nem elszigetelt jelenség volt, hanem kora gondolkodásmódjának egyik reprezentánsa. De ugyanezzel a gondolkodásmóddal találkozunk a korai materialistáknál is.

A kérdés mármost az, hogy az emberi gondolkodás kezdeti időszakában milyen törvények szerint gondolkodtak az emberek. Úgy véljük, hogy a dialektika törvényei szerint, anélkül, hogy ezek tudományos megfogalmazására képesek lettek volna. Éppen ezért nevezzük ezt a dialektikát ösztönösnek.

A dialektika törvényeinek tudatosodása történeti folyamat eredménye. „... a természetben a számtalan változás zűrzavarában ugyanazok a dialektikus mozgási törvények érvényesülnek, amelyek az események látszólagos véletlenségén a történelemben is uralkodnak; ugyanazok a törvények, amelyek az emberi gondolkodás fejlődéstörténetén is vörös fonálként áthúzódva, a gondolkodó emberek számára fokozatosan tudatossá válnak...” (Engels, Anti-Dühring. 12. o.)

Térjünk rá a másik évrre. Helyes-e az a megállapítás, hogy a formális és a dialektikus törvények egymás mellett, egymást kiegészítve léteznek? Nem helyes, mert itt nem egyenrangú törvények két soráról van szó. A formális törvények a fejlődéstől elvonatkoztatott összefüggéseket fejezik ki, a dialektikus törvények viszont az összefüggéseket fejlődésükben tükrözik vissza. A magunk részéről egyetértünk a szovjet filozófiai tankönyv megállapításával: „Míg a formális logika törvényei a dolgok legegyszerűbb viszonyait, az anyagi világ egyes oldalait — a nyugalom, a szilárdság mozzanatát — fejezik ki, a dialektikus logika törvényei a valóság jelenségeinek leglényegesebb törvényszerűségeit tükrözik vissza, s a jelenségeket fejlődésükben szemlélik, amely mint mozzanatot magában foglalja a viszonylagos nyugalmat és szilárdságot.” (A marxista filozófia alapjai. 351. o.) A dialektika törvényei megszüntetve — megőrzik a formális törvényeket.

A dialektika törvényei ma még elsősorban a tudományos gondolkodásban érvényesülnek. Úgy véljük azonban — ez természetesen csak hipotézis —, hogy ezek a törvények mindinkább meghatározó szerepet fognak betölteni a köznapi gondolkodásban is.

Arra az eredményre jutottunk tehát, hogy a formális törvények rendszere *történelmi kategória*. Sorsuk össze van kötve a formális gondolkodással, együtt keletkeznek, majd ugyancsak együtt szorulnak háttérbe.

A történelmi és a logikai viszonyát továbbá abból a szempontból is elemeznünk kell, hogy milyen összefüggés van a gondolkodás történetének és a gondolkodás formáinak fejlődése között. „A gondolkodás története a Logika általános fogalmainak és kategóriáinak fejlődése és alkalmazása szempontjából — *voilà ce qu'il faut!*” (Lenin, Filozófiai füzetek. 153. o.)

A formális logika úgy tekinti a gondolkodás formáit, mint a gondolkodás egyes módjait, fajtáit. Ez a felfogás helyes, de nem kielégítő. Ha a gondolkodás formáit fejlődésükben vizsgáljuk, akkor kiderül, hogy azok a gondolkodás fejlődési fokai. Mit értsünk azon, hogy a gondolati formák a gondolkodás fejlődési fokai? Ismeretes, hogy a valóság megismerése során gondolatartalmaink állandóan gazdagodnak, bővülnek. Ez az ismeretbővülés azonban, mint minden fejlődés a világon, nem pusztán fokozatos felhalmozódás, hanem mennyiségi és minőségi változások egysége. A vulgáris evoluzionizmusra jellemző, hogy a gondolkodás fejlődését csupán egyenes vonalú mozgásnak tekinti és nem ismeri el a gondolkodás fejlődése során bekövetkező ugrásokat. „A XX. században (sőt már a XIX. század végén is) „mindenki egyetért” a „fejlődés elvével”. — Igen, de ez a felületes át nem gondolt, esetleges, nyárspolgári „egyetértés” *olyan fajta* egyetértés, amellyel megfojtják és elsekélyesítik az igazságot... ha minden fejlődik, vonatkozik-e ez a gondolkodás legáltalánosabb *fogalmaira* és *kategóriáira* is? Ha nem, akkor a gondolkodás nem függ össze a léttel. Ha igen, ez azt jelenti, hogy van fogalmak dialektikája és van megismerés dialektikája, amely objektív jelentőségű.” (Lenin, Filozófiai füzetek. 243. o.)

A gondolkodás egyes formái a gondolkodás fejlődésének csomópontjai, a gondolatartalom bővülésének eredményeként előálló tudati ugrások eredményei. A gondolkodás formái e fejlődési folyamat egyes láncszemei, mozzanatai. A gondolati formák fejlődésének vizsgálata a dialektikus logika egyik központi problémája.

A gondolkodás alapformáit a hagyományos logika a következő sorrendben tárgyalja: fogalom — ítélet — következtetés. Ez a sorrend külsőséges, formális. Azon a felfogáson alapszik, hogy a fogalom a legegyszerűbb gondolati

forma, az ítéletek fogalmakból tevődnek össze, a következtetések pedig ítéletekből. Ennélfogva a következtetés a gondolkodás csúcspontja, a logika központi kérdése. Helyesen mutat rá azonban Fogarasi, hogy „...marxista szempontból nézve a következtetés elmélete távolról sem a logika magva... Erről *Lenin Filozófiai füzetek* című művének minden olvasója meggyőződhetik.” (Logika. 4. kiad. 27. o.)

Felmerül már most az a kérdés, hogy mikor írjuk le adekvátan a gondolkodást: akkor, ha formális szempontok szerint egymás *mellé* rendeljük a gondolkodás formáit, vagy ha tartalmi szempontok alapján dialektikusan egymás *alá* rendeljük azokat. Úgy véljük, hogy az utóbbi esetben járunk el helyesen. „A dialektikus logika a pusztán formális logikával ellentétben nem elégszik meg már azzal, hogy a gondolkodás mozgásának formáit, azaz a különböző ítéletek és következtetések formáit felsorolja és összefüggés nélkül egymás mellé állítja. Hanem az egyik ilyen formát a másikból vezeti le, egymás alá és nem egymás mellé rendeli őket, a magasabb formákat az alacsonyabbakból fejleszt ki.” (Engels, *A természet dialektikája*. 232. o.)

Úgy véljük, nem szorul különösebb indokolásra az a megállapításunk, hogy a fogalom — ítélet — következtetés sorrendet nem lehet a gondolkodás fejlődési folyamatának leírásaként tekinteni. A deduktív következtetés zárótétele például nem tartalmaz több ismeretet, mint ami a premisszát alkotó ítéletekben adva van.

Az elmondottakból tehát az a követelmény adódik, hogy olyan sorrendben fejtjük ki a gondolkodás formáit, amely megfelel a gondolkodás fejlődési folyamatának. „A régi logikában nincs átmenet, fejlődés (a fogalmak és a gondolkodás fejlődése), nincs meg az összes részek, „belső szükségszerű összefüggése” és az egyiknek a másikba való „átmenete”. (Lenin, *Filozófiai füzetek*. 73. o.)

Véleményünk szerint a gondolkodás elemi formája nem a fogalom általában, hanem a köznapi fogalom, amely a tárgyakat egyes lényeges jegyeinek a többi jeggyel való differenciátlan összefüggése alapján tükrözi vissza. Miként az áru a gazdaságnak, úgy a köznapi fogalom a gondolkodásnak a sejtformája.

Továbbá úgy véljük, hogy míg a fogalom és az ítélet a gondolkodás fejlődésének egy-egy fokát jelenti, addig ugyanezt a következtetésekről nem lehet elmondani. A következtetés a gondolkodás fejlődésének nem önálló foka. Minden következtetés olyan gondolkodási művelet, amelyet ítéleteken hajtunk végre, s ezáltal újabb ítélethez jutunk el. Ennélfogva a következtetéseket — véleményünk szerint — az ítéletek körén belül kell tárgyalni.

Végül úgy véljük, hogy a gondolkodás fejlődési folyamatának relatív betetőzése a tudományos fogalom. A tudományos fogalom a gondolkodásnak az a mozzanata, amely a tárgyak lényeges jegyeinek differenciált összességét tükrözi vissza. Ezen a fokon olvad össze leginkább a történeti és a logikai. Lenin az imperializmust elemezve a következőket írta: „A termelés koncentrációja: az ebből eredő monopóliumok; a bankoknak az iparral való egybeolvadása, illetve összenövése — ez a fináncsőke keletkezésének története és a fináncsőke fogalmának tartalma.” (Lenin *Művei*. 22. köt. 234. o.)

Összegezve az elmondottakat: a gondolkodás fejlődésének alapfokai a köznapi fogalom, az ítélet és a tudományos fogalom. (E felfogás részletes kifejtését l. Tamás, *A gondolkodás formáinak fejlődése*. *Pedagógiai Szemle*. 1959. 11. sz.)

A formális és a dialektikus logika viszonyát illetően a következő eredményre jutottunk:

1. Ha a marxizmus minden tudomány elé azt a követelményt állítja, hogy tárgyát a történeti és a logikai módszer egységes alkalmazásával vizsgálja, akkor ez magától értetődően érvényes a logika tudományára nézve is. A formális logika nem tesz eleget ennek a követelménynek, ennél fogva korlátozott jellegű. Szükség van tehát egy magasabb fokú logika kidolgozására, amely ezt a szempontot következetesen érvényesíti.

Megelégedéssel mondhatjuk, hogy ezt az igényt már számos mű kielégíti. Ilyenek többek között: Fogarasi: *Logika* (Bpest. 1952.), Rozental: *A dialektika kérdései a „Tőkében”* (Moszkva 1955.), Kedrov: *Az elem fogalmának fejlődése* (Moszkva 1956), Cereteli: *A logikai összefüggés dialektikus természetéről* (Tbiliszi 1957), Erdei: *A megismerés kezdete* (Bpest 1957), Alekszejev: *A gondolkodás formáinak dialektikája* (Moszkva 1959), Rozental: *A dialektikus logika elvei* (Moszkva 1960), Ilenkov: *Az absztrakt és konkrét dialektikája Marx „Tőkéjében”* (Moszkva 1960), Kedrov: *A tudományok osztályozása. I.* (Moszkva 1961).

2. Igyekeztünk bebizonyítani, hogy a történeti és a logikai viszonyának megítélése módszerbeli eltérést jelent a formális és a dialektikus logika között. Hamis tehát az a tétel, amely szerint a két logika tárgyában különbözik egymástól. Ennél fogva tarthatatlanokká válnak mindazok a következtetések is, amelyeket ebből a tételből szoktak levezetni.

О СООТНОШЕНИИ ИСТОРИЧЕСКОГО И ЛОГИЧЕСКОГО

Дьёрдь Тамаш

Во вступительной части дается краткий исторический обзор возникновения данной проблемы. Процесс, направленный на разграничение исторического и логического начал уже у Аристотеля. Вследствие этого противопоставления возникли два ошибочных направления: историзм и теоретизм. Марксистская философия преодолела это жесткое противопоставление, указывая на единство исторического и логического.

Потом в статье рассматриваются следующие вопросы: 1. отношение объективно исторического и объективно логического, 2. соотношение объективно исторического и логического отражения, 3. взаимосвязь исторического и логического в познании.

В объективной действительности единство исторического и логического основано на следующих взаимосвязях. Отношение между историческим и логическим такое же, как и между явлением и сущностью, случайным и необходимостью, единичным и общим. Постигнуть логику исторического процесса значит раскрыть внутренние противоречия данного исторического явления.

В связи с взаимоотношением объективно исторического и логического отражение автор обсуждает следующие вопросы: проблему первичности, переход от исторического к логическому, соотношение методов исторического и логического.

В познании соотношение исторического и логического проявляется в следующих основных взаимосвязях: история мышления и развитие способа мышления, история мышления и закономерности мышления, история мышления и логические категории.

ON THE RELATIONS OF THE HISTORICAL AND THE LOGICAL

by György Tamás

The introductory part of the study gives a short historical survey of the development of the whole problem. The process, which aimed at the demarcation of the history and the logic and then at putting them in opposition to each other, started with Aristotle. As a consequence of this „confrontation” two faulty extremes came into being: historism

and theorism. Marxist philosophy eliminates this rigid confrontation and points out the unity of the history and the logic. Further on, the article deals with the following relationships:

1. objective historical and objective logical relations,
2. the relationship between objective historical and objective logical reflection,
3. the relation between the historical and the logical in cognition.

In objective reality the unity of the historical and the logical is based on the following relationships. The historical and the logical stand in the relation with each other, as the incident and essence, the accidental and the necessary, the individual and the general. To grasp the logic of the historical process means to reveal and show the inner contradictions of a given historical phenomenon.

In connection with the relationships of the objective historical and logical reflection, the article raises the following questions: The problem of primarity; the transition from the historical to the logical; the relation of the historical and the logical method. The relation of historical and logical (method) in cognition appears in the following fundamental relationships: the history of thinking and the development of ways of thinking, the history of thinking and the laws of thinking, the history of thinking and the logical categories.